

Лариса Дудка

Преса як засіб реалізації антирелігійної пропаганди в Україні періоду 1920-х – 1930-х років

Larisa Dudka

Press as a source of anti-religious propaganda implementation in Ukraine during the period of 1920s - 1930s

The Bolshevik model of church-state relations included the uncompromising struggle against religion and the church as a social institution, establishment of atheistic society with communist mono-ideology. To achieve this goal the party-state leadership actively used periodicals and other publications as a tool in the implementation of anti-religious and anti-church policy.

Keywords: church, religion, periodicals, state, anti-religious propaganda

Більшовицька модель державно-церковних відносин передбачала безкомпромісну боротьбу з релігією та церквою як соціальним інститутом, утвердження атеїстичного суспільства з комуністичною моноідеологією. Задля досягнення поставленої мети партійно-державне керівництво активно використовувало періодику та інші друковані видання як інструмент у здійсненні антирелігійної та антицерковної політики.

Ключові слова: церква, релігія, друковані видання, держава, антирелігійна пропаганда

Одним із складних питань для церкви та віруючих у посттоталітарному суспільстві продовжує залишатися проблема взаємин з державою, що свідчить про нагальну необхідність створення більш дієвої концепції державно-церковних відносин та адекватного розуміння потужного релігійного фактора у побудові демократичної правової держави та становленні громадянського суспільства. Дослідження засадничих ознак моделі державно-церковних відносин в Україні в умовах тоталітарного режиму має не лише значну цінність для об'єктивного відтворення історичного минулого українського народу, але й водночас рефлексує до сучасності, передбачаючи вивчення та критичне осмислення негативного досвіду реалізації політики державного атеїзму з метою запобігання його

повторення при нинішньому конструюванні відносин між державою, церквою та суспільством.

Поразка у розбудові власної української державності та підпорядкування України московському більшовицькому центрові зумовили глибокі перетворення в усіх сферах суспільного буття. Для церкви це означало становлення системи войовничого державного атеїзму.

Прийнявши Декрет РНК від 20 січня 1918 р. «Про відокремлення церкви від держави і школи від церкви», який поряд з багатьма положеннями передбачав нейтральність держави в конфесійних питаннях та невтручання владних структур у внутрішні справи церкви, гарантію свободи совісті, забезпечення повноцінної автономії церкви, релігійних організацій та установ¹, радянська держава одночасно оголосила й про антирелігійний зміст своєї політики. У новій програмі партії, прийнятій на VIII з'їзді РКП(б) в березні 1919 р., зазначалося, що, не задовольняючись декретним відокремленням церкви від держави та школи від церкви, партія «прагне повного зруйнування зв'язку між експлуаторськими класами й організацією релігійної пропаганди, сприяючи фактичному звільненню трудящих мас від релігійних забобонів і організовуючи найширшу науково-просвітницьку й антирелігійну пропаганду»².

У цьому контексті поділяємо думку А. М. Киридон, яка зазначає, що «із самого початку партійно-радянське керівництво сповідувало тактику подвійних стандартів, декларуючи одне, а роблячи – інше»³. Зауважимо, що така позиція більшовицької партії у перші роки перебування при владі була спричинена складністю політичної та соціально-економічної ситуації, намаганням завоювати прихильність простого населення, яке в основній своїй масі було віруючим.

Проте вже на початку 1920-х рр. маніфестування політичних цілей в галузі релігії та хаотичне втручання радянської адміністрації в церковні справи трансформувалося в широкомасштабний наступ влади на релігію, церкву та віруючих. На цей період припадає створення спеціального апарату для керівництва релігійними організаціями з боку держави, було запущено потрібний владі механізм регулювання державно-церковних відносин. Одним із важливих елементів цього механізму була антирелігійна пропаганда, на яку покладалося завдання утвердження комуністичного світогляду шляхом витіснення релігії та церкви з усіх сфер суспільного буття.

Питання державно-церковних відносин в Україні радянського періоду у сучасній історіографії є ґрунтовно й різнобічно вивченим. У рамках цього напрямку окремого маркування зазнає питання, що стосується причин, механізму формування, змістового наповнення, особливостей реалізації антирелігійної пропаганди як засобу масової атеїзації населення. Зокрема, у цій тематичній ніші працювали В. Єленський, О. Ігнатуша, В. Пашенко, А. Киридон, Л. Бабенко, О. Нестуля⁴. Проте дане питання є надто широким, складним та багатогранним як з точки зору методологічного підходу (як правило, кожний дослідник досліджує проблему антирелігійної пропаганди у контексті свого наукового інтересу), так і з точки зору розширення та поглиблення дослідницького сегменту означеної теми.

Метою пропонованої розвідки є спроба проаналізувати роль та значення преси й видавничої діяльності держави як засобу реалізації антирелігійної та антицерковної пропаганди в Україні міжвоєнного періоду у контексті масової атеїзації населення.

Розробляючи стратегію й тактику антирелігійної роботи, партійно-державні органи передбачали залучення до її реалізації цілого арсеналу різноманітних засобів та форм, що явно суперечило проголошеному державою принципу свободи совісті. Важливе місце у цьому переліку посідала і державна преса, яка мала бути на передовій у «боротьбі за контроль над масами». У руках владних структур вона була потужним інструментом ідеологічного тиску, дієвим засобом пропаганди більшовиками своїх ідей, агітації мас за їх підтримку та організатором реалізації їх планів та програм.

Преса відіграла чи не визначальну роль у формуванні громадської думки в справі боротьби проти релігії, церкви та віруючих. Саме в цьому контексті періодичні видання можна вважати одним із суб'єктів у здійсненні антирелігійної та антицерковної політики державно-партійними органами. Водночас важко було знайти газету чи журнал, які б не зачіпали проблем антирелігійної пропаганди чи не знаходили б на своїх шпальтах місця для повідомлень про державно-церковні відносини. За командою «згори» відбувалась антирелігієзація преси, утягування її в орбіту боротьби на «ідеологічному фронті» й наповнення газет та журналів новим войовничо-атеїстичним змістом. Таким чином, із суб'єкта антирелігійної пропаганди преса перетворювалась у її об'єкт.

З усієї палітри радянської періодики виділялися видання, головною функцією яких була трансляція та популяризація головних рішень щодо антирелігійної політики, пропаганда основних доктрин, «генеральної лінії» партії на «антирелігійному фронті».

На допомогу місцевим органам влади в утіленні в життя Декрету про відокремлення церкви від держави і школи від церкви VII відділом Наркомату юстиції у 1919–1924 рр. видавався журнал «Револуция и церков» за редакцією П. О. Красикова. Значну роботу, спрямовану на видання атеїстичної літератури, здійснювало наукове товариство «Атеист». Під його керівництвом у 1922–1930 рр. виходив журнал «Атеист», редактором якого був І. А. Шпіцберг (із 1931 р. журнал одержав ще відвертішу назву – «Воинствующий Атеизм») ⁵. Ці видання хоч і друкувалися в Москві, але поширювалися й на території УСРР. Особливе місце в цьому переліку належить щотижневій газеті «Безбожник», яка виступила організатором Співки безвірників, згуртовуючи навколо себе перші антирелігійні товариства.

Із союзних антирелігійних періодичних видань у цей час почали друкуватися журнали «Антирелигиозник» (1926–1941), редактором якого був О. Ярославський, «Безбожник» (1924–1941), а також «Безбожник у станка» (1923–1931).

В Україні справа з виданням антирелігійної періодики була дещо іншою: у першій половині 1920-х років загальнодержавного видання взагалі не було, а в 1923–1924 рр. друкувався лише журнал «Безвірник» як орган Київського губкому КП(б)У. І тому на нараді Агітпропу ЦК КП(б)У з питань антирелігійної пропаганди 20 травня 1924 р. наголошувалося на необхідності розширення передплати на неперіодичну антирелігійну літературу, на журнали «Безбожник» (Москва) і «Безвірник» (Київ) ⁶. Таким чином робилася спроба перетворити «Безвірник» на загальноукраїнське видання, поширюючи його на всі губернії УСРР та збільшуючи тираж.

Разом із тим для партійних та державних органів актуальною залишалася проблема друку окремого загальнодержавного антирелігійного видання. Неодноразово це питання розглядалось Антирелігійною комісією при Агітпропі ЦК КП(б)У, а 13 листопада 1924 р. Секретаріат ЦК КП(б)У видав стверджувальну ухвалу та визначив відповідне фінансування ⁷. Відповідальним редактором журналу була призначена

В. Уласевич – завідувачка підвідділу антирелігійної пропаганди Агітпропу ЦК КП(б)У⁸.

Щомісячник ЦК КП(б)У та Головополітосвіти УСРР «Безвірник» уперше вийшов друком у січні 1925 р. накладом у 15 тис. примірників. У січні 1926 р. у зв'язку з річницею виходу журналу редакція надрукувала на сторінках «Безвірника» вітальні телеграми від республіканських партійних органів, які зазначали, що «Безвірник» за рік свого існування провів «величезну роботу звільнення працюючих мас від пережитків релігії та забобонів» і бажали йому «охопити своїм культурним впливом найдальші куточки України»⁹.

З 11–12-го номера за 1926 р. «Безвірник» стає популярно-науковим та методичним місячником Всеукраїнської Ради Співки безвірників та управління політосвіти НКЮ УСРР. Значно збільшується обсяг журналу (з 16 до 64 стор.), зростає ціна (із 15 до 35 коп.), змінюється його оформлення, а також редакційний склад (відповідальним редактором стає Д. Ігнатюк).

Зміст реорганізованого журналу складався з таких розділів: статті, що визначали «загальну лінію» партії з найбільш принципових питань антирелігійної пропаганди; матеріали для масової антирелігійної роботи; «На допомогу антирелігійникові»: тези, зразкові бесіди, конспекти з відповідними методичними порадами та вказівками; рекомендована для вивчення антирелігійна література; поштова скринька (для зворотного зв'язку з читачами). І, нарешті, як додаток на сторінках журналу з № 11–12 (1926 р.) відкрився офіційний відділ, і всі надруковані в ньому матеріали за розпорядженням Тимчасової Всеукраїнської Ради Співки безвірників уважались як офіційні для всіх безвірницьких організацій¹⁰.

Із 1929 р. «Безвірник» друкувався вже двічі на місяць і перейшов у цілковите розпорядження Всеукраїнської Ради Співки войовничих безвірників України як основний її друкований орган. У 1933 р. друк часопису здійснювало видавництво «Український робітник». У зв'язку з паперовою кризою, що спричинила ліквідацію деяких видань, у 1934–1935 рр. журнал знову перетворився на місячник. Припинив «Безвірник» своє існування в соціально-економічному видавництві, де були надруковані його останні три номери за 1935 р.

Як союзному «Безбожнику» та «Антирелигиознику», так і республіканському «Безвірнику» був властивий глумливо-образливий тон,

що відштовхувало віруючих. Упродовж 1925–1926 рр. у цих виданнях переважали низькопробні карикатури, гуморески, байки, фейлетони про аморальну поведінку духовенства, котрі друкувалися нерідко під псевдонімами. Із 1927 р. реорганізований «Безвірник» тимчасово став стриманішим і почав уміщувати чимало цікавих матеріалів природничо-наукового, пізнавального характеру, інформацію про антирелігійний рух у республіці. Хоча й тоді не бракувало примітивно-агітаційних матеріалів. Так, у редакційній статті «Слуги капіталу» з приводу християнського конгресу в Стокгольмі 1925 р. йшлося: «Буржуазія відверто організовує церкву для політики. Буржуазія хоче на економічні й політичні організації пролетаріату та селянства нацькувати єдину зграю псів капіталізму у митрах, ризах і камілавках, щоб у гарчанні православних, лютеранських, баптистських і всіх інших промовців – загубилися голоси протесту й обурення пригнічених людей»¹¹. Як наслідок, у матеріалах обстеження по лінії НКВС діяльності відділів культів на місцях за 1926–1927 рр. неодноразово зустрічається інформація, що серед селян «Безвірник» не користувався популярністю, а в деяких місцях узагалі населенням не передплатувався¹².

Одним із способів зосередження уваги на антирелігійній політиці було друкування в журналі добірок матеріалів, що являли собою практичні рекомендації щодо організації безвірницьких осередків та здійснення їхньої роботи; аналітичні статті, репортажі й нарисові замальовки з місць про успіхи безвірницького руху; критичні огляди про помилки, порушення, хиби тощо; робсьькорівські дописи, листи, запитання. При оцінці тієї чи іншої публікації головною їх рисою була «ідеологічна витриманість». «Художня, естетична вартість відходила на задній план, коли мова йшла про ідеї», – зазначала в дисертаційному дослідженні О. А. Коляструк¹³. На шпальтах газет та журналів абсолютно неприйнятними були розмірковування, висловлювання сумнівів чи вагань, дискусійність чи альтернативність думок.

Штучно витворений у ході антирелігійної пропаганди робсьькорівський рух функціонував під наглядом різних контролюючих інститутів при виданнях, а також органів юстиції. Добровільні кореспонденти редакціями скеровувалися на створення необхідного резонансу в тій чи іншій антирелігійній кампанії.

У порядку перевірки виконання попередніх постанов партії в галузі антирелігійної пропаганди на засіданнях Оргбюро, Секретаріату ЦК КП(б)У неодноразово наголошувалося на потребі мати масову, дешеву, доступну широкому загалу антирелігійну газету (на зразок російської газети «Безбожник»). І от, нарешті, 17 грудня 1929 р. на виконання постанови ЦК КП(б)У від 7 серпня 1929 р. було дозволено видавати щодекади газету «Войовничий безвірник» як орган Центральної ради Співки войовничих безвірників України¹⁴.

Мало того, у 1929 р. в УСРР друкувалися одночасно дві антирелігійні газети під однією назвою – «Войовничий безвірник»: одна – як періодичний орган ЦР СвБ України – друкувалася щотижня у Харкові впродовж 1929–1933 рр.; інша – орган Київської міськради СвБ – двічі на місяць у Києві в 1929–1932 рр.

Крім загальнореспубліканських видань, наприкінці 1920-х – на початку 1930-х рр. в УСРР виходили антирелігійні газети, які видавалися місцевими організаціями СвБ, зокрема такі: «Безвірник Запоріжжя» – газета Запорізької окради Співки безвірників, вид. у 1927 р.; «Безбожник» – газета Одеської Співки безвірників, вид. у 1927 р.; «Безвірнику, в атаку!» – одноденна газета Дніпропетровської окради СвБ, вид. у 1929 р.; «Безвірник за сівалкою» – газета антирелігійної комісії Хорольського РПК, вид. у 1930 р.; «Під прапором безвір'я» – орган Дніпропетровської міськради СвБ, вид. у 1930 р.; «Безвірник Одещини» – орган Одеської міськради СвБ, вид. у 1931 р.; «Безвірник Херсонщини» – орган Херсонської міськради СвБ, вид. у 1931–1932 рр.; «Войовничий безвірник» – газета Луганської міськради СвБ, вид. у 1931р.

Не варто перебільшувати значення цих періодичних видань для становлення та поширення антирелігійного руху на місцях. Більшість із них були одноразовими, оскільки брак коштів, паперу та досвідчених кореспондентів антирелігійників не давали можливості налагодити їх систематичне видання. Характер більшості вміщених матеріалів, які являли собою сухі директивні вказівки щодо антирелігійної боротьби, глумливе викриття «контрреволюційної суті» духовенства, брутальне й безцеремонне втручання в справи віруючих, навпаки, сприяли негативному ставленню населення до заходів влади щодо побудови безрелігійного суспільства, що, у свою чергу, аж ніяк не сприяло зростанню безвірницького руху.

Із другої половини 1920-х рр. у процесі запланованої антирелігійної преси стають систематичними «Кутки безвірника», «Антирелігійні сторінки», інші подібні рубрики, в яких друкується місцевий антирелігійний матеріал у формі дописів сількорів, критичні статті з життя релігійних громад тощо. Так, антирелігійна нарада при агітпропі Волинського губкому 9 листопада 1929 р. ухвалила запровадити у «Волинської пролетарки» і «Селянській бідноті» друкування двічі на тиждень атеїстичної сторінки¹⁵. Подібні рубрики з'явилися у черкаській «Радянській думці», уманській «Селянській правді», одеському «Червоному степу». «Більшовик Полтавщини», «Червона Лубенщина», «Кременчуцький робочий» та інші окружні газети постійно вміщували на своїх шпальтах матеріал про «контрреволюційні» дії церковнослужителів та давали основні настанови щодо того, як організувати боротьбу з ними, про шкідливу роль релігії, здійснюючи постійний ідеологічний тиск на віруючих. Під час численних антирелігійних кампаній преса активно насаджувала думку про потребу закриття церков, синагог та інших культових споруд, про відмову святкування тих чи інших релігійних свят¹⁶.

У 1931 р. по лінії НКО відбувалася перевірка висвітлення державно-церковних стосунків освітянською періодикою. Часописи «Молодий ударник», «Радянська освіта», «Геть неписьменність», «Комуністична освіта» та інші звітували за проведену антирелігійну роботу. Редактори видань запевняли, що «майже в кожній статті, що висвітлює проблеми виховання, спостерігаються елементи антирелігійного виховання дітей»¹⁷.

Однією з характерних ознак періодичних та неперіодичних видань аналізованого історичного періоду було те, що вони мали побічний зв'язок або монологічний характер функціонування. Соціально значуща інформація рухалася лише в одному напрямку – згори донизу, громадськість при цьому не могла висловити свої справжні потреби, запити, турботи. У кінцевому підсумку це призвело до двох суттєвих вад інформаційного обміну, а саме: відсутності в періодиці й літературних виданнях достовірної інформації та незатребуваність в масах друкованих видань антирелігійного змісту.

Усе більш залучаючи періодичну пресу та різні видавництва до висвітлення державно-церковної проблематики, використовуючи

засоби масової інформації в боротьбі проти духовенства та віруючих, партійні та державні органи водночас докладали немало зусиль для обмеження видавничої діяльності релігійних організацій та сект. Зокрема, ще в грудні 1921 р. ВУЦВК у відповідь на заяву Всесоюзного Союзу євангельських християн видав розпорядження про неприпустимість надання релігійним організаціям права використовувати у своїх цілях друковані видання¹⁸.

6 червня 1928 р. на засіданні Оргбюро ЦК КП(б)У з приводу доповіді АПВ про релігійний рух та антирелігійну пропаганду була затверджена резолюція, у якій зазначалося: «По лінії Головліту та політконтролю встановити більш детальний контроль релігійних видань, не допускаючи до друку апологетичних праць, художніх релігійних творів, масової агітлітератури»¹⁹. Профспілкові організації мали проводити на місцях агітаційну роботу серед друкарів, щоби ті відмовлялися друкувати релігійну літературу²⁰.

Криза в діяльності Спілки войовничих безвірників, що мала місце в середині 1930-х рр., супроводжувалася саморозпуском безвірницьких організацій, скороченням кількості членів СВБ, загальним занепадом антирелігійної роботи. В УСРР на той час було припинене видання майже всієї антирелігійної періодики. Скоротилися публікації матеріалів антирелігійного змісту і в інших періодичних республіканських виданнях, оскільки, як уважали їх редактори, це «відштовхує передплатників і читачів»²¹.

Прагнучи активізувати антирелігійну пропаганду в країні, державно-партійні органи в другій половині 1930-х рр. затверджують ряд документів, які закликали до повної ліквідації релігій і церкви.

Знову на шпальтах газет та журналів у контексті розвитку антирелігійної пропаганди дедалі частіше спливають знайомі слова: «посилити», «удосконалити», «ужити заходів». Постанова ЦК КП(б)У від 13 травня 1937 р. «Про стан антирелігійної пропаганди та роботу Українського товариства «Войовничий безвірник» зобов'язувала особисто редакторів центральних, обласних, міських, районних і фабрично-заводських газет, а також редакторів журналів систематично висвітлювати питання боротьби з релігійними забобонами й стан антирелігійної роботи. Директорам видавництв пропонувалося подати на розгляд ЦК КП(б)У плани видання антирелігійної літе-

ратури, у яких слід було передбачувати видання масової дешевої антирелігійної літератури й плакатів та друкування кращих зразків «бойової антирелігійної літератури», видання популярних науково-освітніх праць тощо.

Дана постанова схвалила видання п'ять разів на місяць антирелігійної газети «Безвірник» як органу ЦР СВБ України накладом у 80–100 тис. примірників²².

Друкувався «Безвірник» до червня 1941 р. і був єдиним антирелігійним виданням УРСР з другої половини 1930-х рр. Але газета так і не спромоглася через зазначені вище причини допомогти партійним та державним органам у виконанні свого основного завдання щодо державно-церковних стосунків – побудувати безрелігійне суспільство, витіснити релігію із свідомості мас, знищити церкву як соціальний інститут.

Таким чином, партійні та державні органи, насаджуючи в суспільстві антирелігійні та антицерковні настрої, активно використовували при цьому пресу та різні видавництва. Засоби масової інформації, залучаючись до висвітлення в душі більшовицької нетерпимості державно-церковної проблематики, використовувались радянською владою в боротьбі проти духовенства та віруючих.

- ¹ Об отделении церкви от государства и школы от церкви: Декрет Временного рабоче-крестьянского правительства Украины от 22 января 1919 г. Постановление Совета Народных комиссаров от 3 июля 1920 г. Инструкция Народного комиссариата юстиции. – Х., 1920. – 15 с.
- ² Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК (1898-1970): Пер. з 8-го рос. вид. / За заг. ред. П. М. Федосєєва і К. У. Черненко. – К.: Політвидав України, 1978. – Т. 2 (1917-1924). – С. 83.
- ³ Киридон А. Протистояння: більшовицька влада та церква (1917-1930-ті рр.) // Історія та сучасні виклики непокараних злочинів радянського тоталітаризму проти церкви: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (м. Київ, 11 червня 2015 р.). – Дніпропетровськ: Видавництво «Пороги», 2015. – С. 35.
- ⁴ Сленський В. Є. Державно-церковні взаємини на Україні (1917-1990) / Т-во «Знання» УРСР; Республіканський центр духовної культури; наук. ред. М. Р. Новиченко. – К., 1991. – 71 с.;
Ігнатуша О. М. Характер і динаміка розвитку Спільки воявоначих безвірників України (1926-1941 рр.) // Історія релігій в Україні. Праці XIII Міжнародної конференції. Кн.1. – Львів: Логос, 2003. – С. 263-269;

- Пашенко В., Киридон А. Більшовицька держава і православна церква в Україні. 1917-1930-ті роки. – Полтава, 2004. – 336 с.;
- Киридон А. М. Час випробувань: держава, церква, суспільство в радянській Україні 1917-1930-х років. – Тернопіль: підручники і посібники, 2005. – 384 с.;
- Нестуля О. Доля церковної старовини в Україні, 1917-1941 рр. // Історія України / НАН України. – Т. 1. – К., 1995. – Ч. I: 1917 р. - сер. 20-х років. – 280 с.
- ⁵ Коновалов Б. Н. К массовому атеизму. – М.: Наука, 1974. – С. 6-8.
- ⁶ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 1842. – Арк. 85.
- ⁷ Там само. – Оп. 7. – Спр. 40. – Арк. 186.
- ⁸ Там само. – Спр. 40. – Арк. 218.
- ⁹ Безвірник. – 1926. – № 1. – С. 10.
- ¹⁰ Чому реорганізовано «Безвірник» // Безвірник. – 1926. – № 11-12. – С. 3-4.
- ¹¹ В. Л. Слуги капіталу // Безвірник. – 1925. – № 8. – С. 18.
- ¹² Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 5. – Оп. 3. – Спр. 270. – Арк. 35зв-36.
- ¹³ Коляструк О. А. Преса УСРР в контексті політики українізації (20–30-ті роки ХХ ст.): Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / НАН України, Інститут історії України. – К., 2003. – С. 59.
- ¹⁴ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 7. – Спр. 131. – Арк. 9.
- ¹⁵ Там само. – Оп. 20. – Спр. 1772. – Арк. 90.
- ¹⁶ Більшовик Полтавщини. – 1929. – 20 квітня; Червона Лубенщина. – 1929. – 7 серпня.
- ¹⁷ ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 10. – Спр. 378. – Арк. 21, 24-26.
- ¹⁸ Там само. – Ф. 8. – Оп. 1. – Спр. 1216. – Арк. 26.
- ¹⁹ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 7. – Спр. 91. – Арк. 113.
- ²⁰ ЦДАВО України. – Ф. 2605. – Оп. 2. – Спр. 920. – Арк. 49.
- ²¹ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 2994. – Арк. 14.
- ²² Там само. – Оп. 6. – Спр. 439. – Арк. 103.